Microkrediet in ontwikkelingslanden: een gesel of een zegen voor vrouwen? Enkele reflecties vanuit een genderperspectief

Nathalie Holvoet

Nathalie Holvoet werkt aan het Instituut voor Ontwikkelingsbeleid en –beheer van de Universiteit Antwerpen
nathalie.holvoet@ua.ac.be

1. Impact van microkrediet: tegenstrijdige bevindingen

Onlangs werd de Nobelprijs voor de Vrede 2006 toegekend aan Bangladeshi Mohammed Yunus, de stichter van de Grameen Bank, één van de best gekende en grootste microfinancieringsbanken ter wereld. Applaus alom want microkrediet wordt al een tijdje gepredikt als afdoende remedie om de armoedespiraal te doorbreken. Microkrediet maakt het mogelijk dat arme zogenaamde 'kredietonwaardige' lagen van de bevolking toegang krijgen tot financiële middelen, zonder hiervoor onderpand te moeten betalen. Vaak is het startkapitaal een ontbrekend ingrediënt bij de opstart van een kleinschalige zelfstandige productieve activiteit. Eenmaal armen de kans krijgen om deel te nemen aan economisch verkeer en een inkomen verwerven, stijgt de kans dat er kan gespaard worden, dat er geïnvesteerd wordt in gezondheidszorg en onderwijs van kinderen, enz. Gezien de overgrote meerderheid van de klanten van microfinancieringsinstellingen vrouwen zijn, wordt microkrediet vaak ook geprezen omwille van de bijdrage aan vrouwelijke 'emancipatie'.

Tot zover de goednieuwsshow. Naast heel wat lofbetuigingen waren er immers ook een aantal zeer kritische reacties. In NRC Handelsblad van 24 oktober 2006 verscheen een bijdrage van Bangladeshi A. Chakrabarty die meent dat een Nobelprijs voor Economie beter op zijn plaats was geweest. Hij stelt ondermeer dat "het succes van microfinanciering al te vaak gemeten wordt aan wat van de lening terugkomt en niet aan wat het de kredietontvangers op lange termijn oplevert". Ook van het emancipatie-dividend maakt hij brandhout: vrouwen hebben dan wel een lening, én vooral een terugbetalingsverplichting, op hun eigen naam; in heel wat gevallen controleren ze de lening en de opbrengsten niet, wat er finaal voor zorgt dat ze zowel thuis als bij de bank onder grote druk komen te staan.

De tegenstrijdige bevindingen zijn niet nieuw. Wie er de vakliteratuur op naleest, zal algauw merken dat de conclusies van empirisch onderzoek naar de effecten van microkrediet verre van éénduidig zijn. Samengevat zou je kunnen stellen dat er een grote mate van overeenstemming is over de effectiviteit van microkrediet als instrument om het inkomen te doen stijgen van de bevolkingsgroep die op of net onder de armoedegrens leeft. Deze consensus brokkelt af wanneer het effect op armere bevolkingsgroepen wordt bestudeerd (die overigens heel vaak niet eens worden bereikt) en helemaal controversieel zijn effecten op de emancipatie van vrouwen. Ondanks de gemeenschappelijke Zuid-Aziatische geografische context[1] van de meeste empirische studies, zijn een aantal erg positief over het effect op emancipatie (zie Hashemi and Schuler, 1994; Amin et al., 1998; Zaman, 2000) terwijl minstens evenveel studies zeer sceptisch staan en vooral wijzen op de negatieve effecten (zie Lessinger, 1990; Goetz and Sengupta, 1996; Rahman, 1998).

Een grondiger lectuur van de verschillende studies geeft aan dat tegenstrijdige bevindingen eigenlijk helemaal niet zo verwonderlijk zijn (zie ook Kabeer, 2001).

[1] Zie Mayoux (1999) voor een overzicht van 'microkrediet en emancipatie' in Afrika.

Soms zijn ze terug te brengen tot het toepassen van een verschillende onderzoeksmethodologie[2], vaak hebben de studies betrekking op een verschillende periode, en soms gaat het zelfs over het verschillend interpreteren van dezelfde onderzoeksresultaten. Hierna gaan we in op twee andere oorzaken voor tegenstrijdige bevindingen over de impact van microkredietprogramma's op 'emancipatie'. Allereerst zijn er nogal wat verschillen in de wijze waarop het vage concept 'emancipatie' en 'empowerment' wordt vertaald in variabelen en indicatoren. Naast deze diversiteit langs de zijde van de afhankelijke variabele, is het ook niet zo dat microkredietprogramma's (de onafhankelijke variabele) in de verschillende studies identiek zijn. De meerderheid van kredietprogramma's richt zich inderdaad op vrouwen en veelal wordt er geopereerd via een intermediaire tussen de financiële instelling en de finale begunstigde. In punt 4 wordt aangetoond dat zichtbaar identieke programma's echter vaak fundamentele verschillen verhullen die verantwoordelijk zijn voor een verschillende impact op (dezelfde dimensies van) 'empowerment'. Er wordt meer specifiek een onderscheid gemaakt tussen het instrumentalistische en transformatorische gebruik van de intermediaire. Hoe microkredietprogramma's het transformatorische potentieel van de intermediaire omzetten in daadwerkelijke veranderingen in genderrelaties wordt kort beschreven in punt 5. Deel 6 besluit en duidt de beleidsrelevantie van de resultaten.

2. Impact op wat?

In haar vergelijking van een set onderzoeksrapporten over de impact van microkrediet op emancipatie in Zuid-Azië, stelt Kabeer (2001) dat verschillende resultaten ook te wijten kunnen zijn aan de wijze waarop verschillende onderzoekers het vage concept van 'emancipatie' en 'empowerment' operationeel maken. Dit is uiteraard geen wereldschokkend nieuws: problemen met construct- of begripsvaliditeit zijn alomtegenwoordig in empirisch onderzoek, zeker wanneer 'vage' begrippen als 'empowerment', 'gelijkheid', 'vrijheid', 'geluk' centraal staan.

In het specifiek onderzoek naar de impact op 'emancipatie' zou je een onderscheid kunnen maken tussen onderzoekers die focussen op 'individuele toegang en controle over middelen', een tweede groep die emancipatie aftoetst aan 'de graad van participatie aan besluitvorming binnen het huishouden' en een derde groep die emancipatie eerder ziet als 'bredere maatschappelijke veranderingen aan genderrelaties'. Ondanks het feit dat de drie dimensies van 'emancipatie' ontegensprekelijk met elkaar verbonden zijn, is het niet zo verwonderlijk dat naargelang de variabele die je hanteert er ook verschillende resultaten kunnen zijn. Globaal gesteld is het zo dat de eerste groep van onderzoekers vaker tot positieve bevindingen komt dan de twee overige groepen.

Boodschap is eigenlijk dat onderzoekers bij de aanvang van hun studie best expliciet aangeven welke invulling ze geven aan het concept 'emancipatie' en welke variabelen en indicatoren ze zullen hanteren in hun onderzoek. Ideaal is om een set van verschillende variabelen en indicatoren te gebruiken om een vaag en complex concept als emancipatie operationeel te maken. Wanneer dit omwille van tijds- of financiële beperkingen niet mogelijk is, is het zelfs te verkiezen om niet te spreken in termen van het concept maar ineens in termen van de variabele zelf: dan wordt het bv. geen onderzoek naar de impact op 'emancipatie' maar onderzoek naar de impact op 'participatie aan de besluitvorming over het gebruik

[2] In veel gevallen kan er zelfs strict wetenschappelijk niet gesproken worden van een impactstudie. Deze veronderstelt immers dat de studie zich (via het toepassen van de geijkte onderzoeksmethodologie) toelegt op het blootleggen van eventuele causale verbanden tussen het microkredietprogramma (de onafhankelijke variabele) en de veranderingen in emancipatie (de afhankelijke variabele), iets wat in heel wat zogenaamde 'impact'studies niet gebeurt.

van het krediet' of 'gebruik van voorbehoedsmiddelen' of 'vrouwelijke mobiliteit', enz.

3. Microkrediet: vaak een verhaal van 'vrouwen' en 'groepsintermediatie'
Uit een grootschalige bevraging in 1998 bij de 925 leden van de Microcredit Summit Council of Practitioners blijkt dat ongeveer 76% van de klanten van microfinancieringsprogramma's vrouwen zijn. Naast dit gemeenschappelijk kenmerk werken de overgrote meerderheid van de programma's via een tussenschakel (intermediaire), vaak zelfhulpgroepen (Self Help Groups) genoemd, tussen de bank en de uiteindelijke begunstigde. Groepsintermediatie is vooral gunstig voor het doen dalen van transactie- en informatiekosten (zie Hoff and Stiglitz, 1990). Het zijn vooral deze kosten die zeer hoog zijn bij kredietverlening aan armen en die reguliere banken ervan weerhoudt. Het gaat immers steeds om het uitlenen van kleine bedragen aan bevolkingsgroepen die vaak wijd verspreid wonen in landelijke gebieden en die bovendien weinig kredietwaardig geacht worden. Grotere bedragen uitlenen aan groepen die fungeren als tussenschakel en de verantwoordelijkheid overnemen voor het tijdsrovende beheer van de veel kleinere finale leningen zorgt er dan voor dat armere bevolkingsgroepen toch toegang krijgen tot krediet. Groepsintermediatie zorgt ook voor een hogere terugbetaling omdat leden van een groep elkaar (impliciet) onder druk zetten om wekelijks of maandelijks de voorziene bedragen af te lossen ("peer pressure").

Terwijl groepsintermediatie bewezen positieve effecten heeft op de financiële rendabiliteit en duurzaamheid van een microkredietprogramma wordt groepsintermediatie ook geprezen omwille van de positieve effecten op de 'emancipatie' van vrouwen. Betreffende deze stelling lopen de meningen echter grondig uiteen, zelfs bij onderzoek die dezelfde dimensies van 'emancipatie' bestudeert. Op het eerste zicht is dit uiteraard verwonderlijk, microkredietprogramma's die schijnbaar identiek opereren via tussenschakels van vrouwengroepen en die toch sterk uiteenlopende effecten ressorteren op ongeveer dezelfde indicatoren van emancipatie. Toch is ook dit te verklaren.

4. Het ene microkredietprogramma is het andere niet...
Tijdens het eigen empirisch onderzoek in Zuid-India naar de impact van een aantal microkredietprogramma's op de besluitvormingsprocessen binnen het huishouden (Holvoet, 2004, 2005a,b, 2006) werd na een tijdje duidelijk dat kredietprogramma's die we bij aanvang als identiek beschouwden toch sterke verschillen vertoonden. Globaal beschouwd kan je het verschil terugbrengen tot een tweedeling die Molyneux (1985) eerder gebruikte in een andere context; namelijk die van een 'instrumentalistische' versus een 'transformatorische' inzet van vrouwengroepen als tussenschakels.

De eerste groep van microkredietprogramma's gebruikt de intermediatie van vrouwengroepen vanuit het finale objectief van financiële rendabiliteit en duurzaamheid. (Vrouwen)groepen zorgen voor 'peer pressure' en daling van de transactiekosten. Deze kredietprogramma's zijn niet onmiddellijk geneigd om hun financiële intermediaire te laten sleutelen aan 'genderrelaties', ondanks de vaak gehanteerde retoriek van 'emancipatie'. Als deze tussenschakels zich toch expliciet inlaten met het vervullen van gendernoden, dan betreft het 'praktische' gendernoden[3], zoals het aanleggen van waterputten, het inrichten van trainingsprogramma's rond gezonde voeding en hygiëne, en uiteraard ook het verlenen van toegang (niet noodzakelijk controle) tot krediet. Acties die zich richten op praktische gendernoden verlichten de (maatschappelijk aanvaarde) dagtaak van vrouwen maar plaatsen geen kanttekeningen bij de verdeling van

[3] Voor een onderscheid tussen praktische en strategische gendernoden/belangen, zie Molyneux (1985) en Moser (1993).

taken, rechten, plichten, etc. Men zal met andere woorden de bestaande genderrelaties niet in vraag stellen, gendernormen komen de microkredietprogramma's immers (al dan niet bewust) goed van pas.

Zeer verhelderend in dit verband zijn de bijdragen van Goetz en Sengupta (1994) en Yaqub (1995) die stellen dat de risico's van niet-terugbetaling ook worden ingeperkt door te lenen aan vrouwen in maatschappijen waar gendernormen zeer strikt worden toegepast (wat heel vaak het geval is in landelijk Zuid-Azië). Bestaande normen van 'gehoorzaamheid' en 'onderdanigheid' zorgen er immers voor dat vooral vrouwen elke kredietaflossing zeer plichtsgetrouw naleven. Bijzonder schrijnend zijn de gevallen waar vrouwen omwille van mogelijke 'schaamtegevoelens' bij niet-terugbetaling er toch voor kiezen om het voorziene bedrag af te lossen, zelfs al is dat ten koste van hun eigen welzijn en dat van hun gezin[4].

Het is evident dat dergelijke 'verborgen kosten' niet terug te vinden zijn in de rapporten betreffende de uitstekende terugbetalingscijfers van microfinancieringsprogramma's (zie ondermeer Brett, 2006). Wanneer men daarentegen deze programma's aftoetst op hun emancipatorisch gehalte, scoren ze vaak veel minder goed.

In scherp contrast met het gebruik van vrouwengroepen en bestaande gendernormen als instrument om financiële rendabiliteit en duurzaamheid te verhogen, zijn microkredietprogramma's die het transformatorisch potentieel van de tussenschakels, de vrouwengroepen, volledig bespelen. Het finale objectief van dergelijke microkredietprogramma's is niet het financiële rendement, wel het werken aan 'strategische gendernoden', d.i. het aanbrengen van (marginale) veranderingen aan genderrelaties. Het is evident dat wanneer men de impact van dergelijke programma's bestudeert op de emancipatie, men tot heel andere resultaten komt. Maar wat is de rol van 'krediet' precies in dit verhaal en hoe zet men het transformatorische potentieel om in daadwerkelijke veranderingen?

5. Krediet, collectieve actie en gender

Eigenlijk kan je stellen dat krediet fungeert als een soort van selectieve 'incentive' om vrouwen te mobiliseren, te motiveren lid te worden van een groep. Participatie van vrouwen aan groepen en het publieke leven staat haaks op de strikte associatie die heel vaak gemaakt wordt tussen vrouwen en het private leven binnenshuis enerzijds en mannen en het publieke leven anderzijds. Het verlenen van krediet aan vrouwen (en de facto aan hun mannen) die lid worden van de intermediaire vrouwengroep is dan een manier om de weerstand van mannen tegen de participatie van vrouwen aan groepen én het publieke leven te verkleinen. Het is zelfs zo dat mannen hun vrouw vaak dwingen om lid te worden van de intermediaire omdat dit voor henzelf de eenvoudigste manier is om krediet te verwerven (Holvoet, 2005b). Microfinancieringsprogramma's die finaal een emancipatieproces beogen, zien krediet en de financiële intermediatie slechts als een opstapje. Essentieel is dat zij op de financiële intermediatie ook een sociale intermediatiefunctie bouwen (zie ook Edgcomb and Barton, 1998). Dit impliceert dat zij de intermediaire niet enkel gebruiken om het beheer van de leningen af te handelen (en de transactiekosten te verlagen) maar ook als forum voor het delen van dagdagelijkse ervaringen en problemen. Via deze uitwisselingen beginnen vrouwen gaandeweg in te zien dat hun ervaringen 'collectief' zijn eerder dan 'individueel', dat hun eigen situatie van 'relatieve deprivatie' verbonden is met bredere socio-culturele structuren. Het leidt in essentie tot een 'collectivisering'

[4] Interessant is dat omgekeerd bij vrouwen die minder onderhevig zijn of worden aan gendernormen (en eigenlijk kunnen beschouwd worden als meer geëmancipeerd) de terugbetalingsratio's dalen (zie Yaqub, 1995).

van individuele problemen en het blootleggen van onderliggende structurele oorzaken van ongelijkheid. Het besef dat ongelijkheden tussen mannen en vrouwen geen natuurlijk gegeven zijn maar verbonden met een maatschappelijke constructie als 'gender' doet hen ook inzien dat deze situatie veranderbaar is, althans indien men er effectief in slaagt om een brede beweging in gang te zetten die deze verandering vooruitduwt.

Of zoals Kabeer (1994, p. 253) het omschrijft:

"recognition of the shared aspects of subordination points to its collectively enforced, and hence collectively changeable, character and forms the basis of strategies for change… Given women's disenfranchisement from most sources of institutional power, their collective strength is seen as the most important transformatory resource at their disposal".

Opdat het transformatorische potentieel van de groep effectief gerealiseerd wordt, is het essentieel dat er zwaar wordt geïnvesteerd in de opbouw van de 'organisatorische' capaciteiten van de groep en in 'networking' tussen verschillende groepen. Massabijeenkomsten van dergelijke groepen zijn niet zomaar leuke dagtochtjes, het is een manier om de perceptie van individuele vrouwen over de effectiviteit van de collectieve actie door de groep te verhogen. En het werkt... Groepen die oorspronkelijk als financiële intermediaire opgericht zijn, groeien uit, mits zware investeringen door de microfinancieringsinstelling, tot sociale intermediairen die erin slagen om via collectieve actie veranderingen te realiseren in lokale genderrelaties. Zo slaagden de vrouwengroepen die ik bestudeerde in Zuid-Indië erin om de vrouwelijke mobiliteit gevoelig te verhogen, om controle van vrouwen over het huis en het land gevoelig te doen stijgen, om participatie van dochters aan het onderwijs en hun huwelijksleeftijd de hoogte in te duwen, enz. (Holvoet, 2004, 2005a, b, 2006).

6. Conclusie en beleidsrelevantie

De manier waarop een microkredietprogramma zich, al dan niet bewust, verhoudt tot de socio-culturele constructie 'gender' is bepalend voor de effecten op 'emancipatie' van vrouwen en indirect voor het welzijn van het volledige gezin. Globaal beschouwd kan er een onderscheid gemaakt worden tussen microkredietprogramma's die de intermediaire vrouwengroep én de heersende gendernormen gebruiken als een instrument om de financiële rendabiliteit te verhogen. Daartegenover staan microkredietprogramma's die binnen (en omwille van) de context van de bestaande gendernormen krediet gebruiken als instrument om vrouwen te mobiliseren tot participatie in een intermediaire vrouwengroep, met als finaal objectief het sleutelen aan 'gender'. Het transformatorische potentieel van tussenschakel wordt ondersteund door op de financiële intermediatie doelbewust ook een sociale intermediatiefunctie te bouwen. Via zware investeringen in de organisatorische capaciteit van de groepen en in networking verhoogt de kans dat er op langere termijn ook daadwerkelijke veranderingen aan lokale genderrelaties worden gerealiseerd.

Tenslotte is het niet zo verwonderlijk dat in de realiteit vooral (gender)-instrumentalistische microkredietprogramma's opereren. Het is zelfs rationeel vanuit het standpunt van een individueel microkredietprogramma dat meestal wordt beoordeeld op financiële rendabiliteit en duurzaamheid. Vanuit maatschappelijk oogpunt is het echter aangewezen om het perspectief van een individueel microkredietprogramma dat een puur financiële invulling van 'efficiëntie' hanteert te overstijgen en te kiezen voor een meer economische en maatschappelijke interpretatie van efficiëntie. Een van de manieren om efficiëntie te verhogen is dan via een investering in gelijkheid tussen mannen en vrouwen

en in vrouwelijke emancipatie. Dat toenemende gendergelijkheid en vrouwelijke emancipatie een efficiëntie- en ontwikkelingsdividend genereren, is ondertussen rijkelijk gedocumenteerd (zie Wereldbank, 2001).
Vanuit puur economische logica is het bijgevolg zinvol te argumenteren dat individuele microkredietprogramma's die bijdragen aan vrouwelijke emancipatie en als dusdanig aanzienlijke maatschappelijke en economische positieve externaliteiten genereren best financieel gecompenseerd worden voor de hogere kosten die zij hiervoor individueel dragen.

6. Bibliografie

Amin R., Becker, S. and Bayes, A. (1998). "NGO-promoted Microcredit Programs and Women's Empowerment in Rural Bangladesh: Quantitative and Qualitative Evidence", *Journal of Developing Areas*, Vol. 32, No. 2, pp. 221-237.

Brett, JA (2006). "We sacrifice and eat less: the structural complexities of microfinance participation", *Human Organization*, Vol. 65, No. 1, pp. 8-19.

Chakrabarty, A. (2006). "Microkrediet helpt armen niet", *NRC Handelsblad* (24 oktober 2006).

Edgcomb, E. and Barton, L. (1998). *Social Intermediation and Microfinance Programs: A Literature Review*. Boston: Houghton Mifflin Company.

Goetz, A.M. and Sen Gupta, R. (1996). "Who takes the Credit? Gender, Power and Control over Loan Use in Rural Credit Programs in Bangladesh", *World Development*, Vol. 24, No.1, pp. 45-64.

Hashemi, S.M. and Schuler, S.R. (1994). "Credit Programs, Women's Empowerment and Contraceptive Use in Rural Bangladesh", *Studies in Family Planning*, Vol. 25, No. 2, pp. 65-76.

Hoff, K. and Stiglitz, J.E. (1990). "Imperfect Information and Rural Credit Markets: Puzzles and Policy Perspectives", pp. 33-52 in Hoff, K., Braverman, A. and J.E. Stiglitz (eds), *The Economics of Rural Organization: Theory, Practice and Policy.* Oxford: Oxford University Press.

Holvoet, N. (2005a). "Microfinance and decision-making agency: Importance of the Borrower's Gender and the Delivery Model. Evidence from South India", *Development and Change*, Vol. 36, nr. 1, pp. 75-102.

Holvoet, N. (2005b). "Testing alternative models of intrahousehold allocative behaviour: findings from an impact study of credit and women's group membership", *Feminist Economics*, Vol. 11, nr. 3, pp. 27-62.

Holvoet, N. (2006). "The Differential Impact on Gender Relations of 'Transformatory' and 'Instrumentalist' Women's Group Intermediation in Microfinance Schemes: A Case Study for Rural South India", *Journal of International Women's Studies*, Vol.4 , nr. 7, pp. 36-50.

Kabeer, N. (1994). Reversed realities. Gender Hierarchies in Development Thought. London: Verso.

Kabeer, N. (2001). "Conflicts over Credit: Re-Evaluating the Empowerment Potential of Loans to Women in Rural Bangladesh", *World Development*, Vol. 29, No. 1, pp. 63-84.

Lessinger (1990). “Work and Modesty: The Dilemma of Women Market Traders in Madras”, in Dube L. and R. Palriwala (eds), *Structures and Strategies. Women, Work and the Family*. New Delhi: Sage.

Mayoux L. (1999). “Questioning virtuous spirals: micro-finance and women’s empowerment in Africa”, *Journal of International Development*, Vol. 11, No. 7, pp. 957-84.

Molyneux, M. (1985). “Mobilization without Emancipation? Women’s Interests, The State and Revolution in Nicaragua”, *Feminist Review*, Vol. 8, pp. 1-34.

Moser, C. (2003). *Gender Planning and Development: theory, practice and training.* London: Routledge.

Rahman, A. (1999). “Micro-Credit Initiatives for Equitable and Sustainable Development: Who pays?”, *World Development*, Vol. 27, No. 1, pp. 67-82.

Wereldbank (2001). *Engendering Development: Through Equality in Rights, Resources and Voice.* Washington, D.C: Wereldbank.

Zaman, H. (2000). *Assessing the Poverty and Vulnerability Impact of Micro-Credit in Bangladesh: A case study of BRAC,* Background Paper for the World Development Report 2000/2001, World Bank, Washington, D.C.